

עיונים בדין 'גרמא' בהלכות שבת

- א. המקור להיתר 'גרמא'.
1. שיטת רש"י.
 2. שיטת הרא"ש.
 3. שיטת רבנו חננאל.
- ב. הבנה נוספת ברש"י.
- ג. האם דעת הראשונים לענין 'הרחקת נזיקין' אמורה גם לענין 'מלאכה בשבת'?
- ד. חקירה ביסוד מחלוקת האחרונים. סיכום.

א. המקור להיתר 'גרמא'

המקור להיתר עשיית מלאכה בדרך גרמא, הוא במסכת שבת (קכ):

"לא תעשה כל מלאכה - עשייה הוא דאסור גרמא שרי".

מקור נוסף נמצא במסכת בבא קמא (ס):

ת"ר ליבה ולבתה הרוח, אם יש בליבוי כדי ללבותה חייב ואם לאו פטור. אמאי? ליהוי כזורה ורוח מסייעתו. רב אשי אמר: כי אמרינן זורה ורוח מסייעתו ה"מ לענין שבת, דמלאכת מחשבת אסרה תורה, אבל הכא גרמא בעלמא הוא, וגרמא בנזיקין פטור.

1. שיטת רש"י

רש"י כתב על דברי רב אשי:

"מכל מקום בזורה ורוח מסייעתו נתקיימה מחשבתו דניחא ליה ברוח מסייעתו".

וכן כתב רש"י בדעת רבא.

ה'גרם המעלות' (בסוף ספר 'בין דעת' של הרב יהושע מקוטנא) הבין בדעת רש"י שהדבר תלוי בדעתו של האדם. שאם הוא רוצה וניחא ליה שתעשה המלאכה אף בגרמא חייב, משום שהתקיימה מחשבתו ורצונו, וכל שהתקיימה מחשבתו בשבת הרי הוא בגדר מלאכת מחשבת שאסרה התורה. ובגרם כיבוי שמותר, נצטרך להוסיף שזוהי מלאכה שא"צ לגופה - לפי רש"י, שאינו צריך לפחמים¹ או שרצונו כאן הפוך שלא מגיע האש לכאן כלל.

2. שיטת הרא"ש

מדברי הרא"ש (ב"ק ו יא), שכתב:

"בהכי חייבה התורה שמלאכה זו, עיקר עשייתה ע"י הרוח".

משמע מכאן ששאר הגרמות מותרות. ואם כן מה החילוק לדעת הרא"ש בין גרם כיבוי שמותר לבין גרם הדלקה שאסורה? צריך לחלק שבגרם כיבוי לא זו הייתה צורת המלאכה במשכן.

¹ ועיין ביאור הלכה שלד ס"ק כב- וה"ה בשאר מלאכות משאצ"ג בתוספת גרמא ששרי.

3. שיטת רבנו חננאל

רבינו חננאל (שבת קכ:) בסוגיית 'פוחת אדם דלת כנגד המדורה' משווה בין סוגיה זו לסוגיית 'גרמא ביזורה ורוח מסייעתו'. ובדבריו של רבינו חננאל:

"ש"מ כיון דמשוי אורחא, אפילו לרוח מצויה ללבנות ומחשב. לכן אסור בשבת דהיינו מלאכת מחשבת".

רבינו חננאל לומד מגרמא בנזקין ע"י רוח שמצויה המלבה את האש, ומקישה לרוח מצויה של פתיחת הדלת שאוסרת ודן רק מצד מחשבתו. האם מכאן נלמד שכל גרמא אסורה, או אולי רק גרמא כזאת? הרב הלפרין² בחר באפשרות הראשונה, ושיטת רבינו חננאל מתאימה לשיטת רש"י עפ"י הבנה זו.

ב. הבנה נוספת ברש"י

הבנה אחרת ברש"י שלענ"ד קרובה יותר לאמת. רש"י (שבת עד:) אומר:

"אבל חבית ליכא משום מכה בפטיש דמאליה נגמרה מלאכתו בתנור".

הוא מסביר את החילוק בין עשיית חבית לעשיית תנור. שבחבית חייב שבע חטאות ובתנור שמונה. והחילוק הוא שבחבית המלאכה באה מאליה ולא חייב משום מכה בפטיש והמשמעות שזה גרמא³. וכך יש שילוב בין רש"י (ב"ק ס.). שדיבר על רצון, לבין רש"י (שבת עג:) שגרמא הוי דבר שבא ממילא, היינו במקום שאדם רוצה והמלאכה לא באה מאליה בזה יחייב רש"י. והרחבת ההסבר: בעוד ובסוגיה בבבא קמא מעשה הזרייה הוא ע"י האדם עצמו שניכר ונראה שהאדם עושה את פעולת הזרייה, אלא שהרוח באה ומפרידה את המוץ ומשלימה את המלאכה, הרי שבגרם כיבוי האדם לא עושה שום מלאכה אלא גורם שתעשה אח"כ מלאכה מאליה ועל זה נאמר גרמא מותרת. בסגירת דלת בפני רוח מצויה- מאליה נגמרה המלאכה. בזורה ורוח מסייעתו- ניכר ונראה שהאדם עושה את פעולת הזרייה.⁴

בעל קונטרס 'גרם מעלות' כתב מעין סברא זו. היכן שהמלאכה זקוקה למחשבתו כל העת וזה שייך בסוג גרמא שהוא בשיתוף האדם עם הדבר האחר הגורם אז זה מלאכת מחשבת. אבל במקום שהאדם אינו עושה מעצמו שום מלאכה כלל אלא גורם שתעשה אח"כ מאליה אז גרמא מותרת כי אין זו עשייה⁵. עשייה אסורה, גרמא מותרת, ומציין שזה נכון לדעת רש"י. כל שהוא לדעת האדם, זהו דווקא סוג מלאכה שהוא בשיתוף האדם עם הדבר האחר, אבל בסוג מלאכה שנעשה מאליה מותר. לפי זה מדוע בסגירת דלת לפני המדורה, שהמעשה נעשה אח"כ ואין מחשבתו קיימת אסור? יש לחלק בין כח ראשון של פתיחת הדלת שמביאה רוח אחת שזהו כח ראשון והוי כמעשה⁶. אלא שהמדורה אינה יכולה להתקיים אלא אם נכנסה רוח שניה ודומה לזורה ורוח מסייעתו שאסור⁷.

² 'מעשה וגרמא בהלכה' עמוד 11.

³ מבוסס על הסברו של הרב זלמן נחמיה גולדברג (בשיעור שמסר בכולל 'הר צבי').

⁴ הרב ל"י הלפרין- בספרו שילבן ביחד, את סברת גרם המעלות עם סברת הזרע אמת שהובאה לקמן. ואין הכרח לכך. אם כי בתוס' (ב"ק ס. ד"ה 'רב אשי') מצאנו לגבי גץ, שילוב בין רצונו של האדם לרוח הפועלת באש.

⁵ וכעין דברי הזרע אמת באו"ח סימן לד

⁶ סוגיית 'בידקא דמיא' סנהדרין עז:

⁷ 'מעשה וגרמא בהלכה' שם.

לשאלת הגמרא מה החילוק בין 'ליבה וליבתה הרוח' ל'זורה ורוח מסייעתו', משיב רב אשי (לפי רש"י) ש'זורה ורוח מסייעתו' נתקיימה מחשבתו דניחא לו ברוח מסייעתו. וכן מסביר רש"י בדעת רבא ברוח מצויה, שהוא החל ללבות ובא הרוח שאינה מצויה וליבתו, דמילתא דלא סליק אדעתא היא, אבל זורה לעניין שבת סגי לה ברוח מצויה ולהכי איכוון. ממחלוקת הראשונים רש"י והרא"ש בדברי רב אשי עולה: בזורה ורוח מסייעתו- כך היא צורת החיוב ע"י הגרמא, או שזוהי צורת המלאכה ויבואר בהמשך.

ואלו דבריהם. הרא"ש (ב"ק שם):

"דהתם מלאכת מחשבת אסרה תורה אע"פ דלא הוי אלא גרמא בעלמא בהכי חייבה תורה כיון דמלאכה זו עיקר עשייתה ע"י הרוח".

ורש"י (שם):

"נתקיימה מחשבתו דניחא ליה ברוח מסייעתו".

שתי נפ"מ בולטות עולות ממחלוקת ראשונים זו: א) במלאכת צידה, במשסה כלב, ועל כך לא נדון במאמר זה. ב) ברחיים של מים, עיין בהמשך.

ג. האם דעת הראשונים לעניין 'הרחקת נזיקין' אמורה גם לעניין 'מלאכה בשבת'?

בשיטה מקובצת בסוגיית 'בני בר מריון' (ב"ב כו.) מובאת שיטת הרא"ה:

"האי טעמא שייך למימר בעיקר בריאת האש ותחילת עשייתו, דלגבי נזיקין כיון דלא מתעביד כולי אש על ידו אלא בסיוע הרוח, הוי ליה גרמא בעלמא ופטור. אבל הכא כיון שהוא הכשיר הנזק, שמניח אותו רקתא בענין שתלך ברוח מצויה על בני אדם, חשבינן לה כאילו היא נופלת מידו. אף על פי דמחמת דחיפת הרוח הנזק מתרבה, כולה מילתא חשבינן לה מעשיו ואכולה מילתא חייב".

וב"ד רמה' (שם) פירש באופן דומה, שבמקום שהאדם יוצר את המזיק והרוח באה ומסייעת בהולכה הוי מעשיו. ובמקום שהוא יוצר את המזיק רק בשילוב הרוח הוי גרמא.⁸ העולה משיטות אלו שהן מקילות יותר משיטת רש"י. כיון שדיברו על 'מעשה' בעוד שרש"י דיבר על רצון, מחשבה, כדי להפקיע מגרמא. או לפי ההבנה של רצון ומלאכה שלא באה מאליה.

ע"פ קונטרס 'גרם המעלות' שיש שהמחשבה מוציאה מידי גרמא להיעשות מעשה רק אם בסוף תהיה מלאכת מחשבת. אבל אם בסוף אין מלאכת מחשבת כגון שלא צריך אז גם המחשבה שלו לא תהפוך גרמא למעשה. שיטה נוספת להסברה היא שיטת ה'זרע אמת'⁹ שיש הבדל בין מעשה, למעשה המלאכה. כלומר כאשר האדם עושה מעשה שע"י אותו מעשה תיגרם המלאכה מאליה כמו בכלים המלאים מים זה גרם המותר. אבל כשעושה את פעולת המלאכה אף שנעשה בסיוע דבר אחר כגון בזורה- חייב.

נראה לעניין שמחלוקת האחרונים החת"ס ומג"א מול אבן העוזר, נסמכת על מחלוקת רש"י והרא"ש¹⁰. ולא על שיטת היד רמה והרא"ה מול הרא"ש. מכיון שרש"י הולך לחומרה עפ"י הרצון. וגם אחרוני האחרונים: הרב אלישיב (הובאה דעתו בספר 'שבות יצחק-גרמא'), הבית יצחק (יו"ד ח"ב סימן לא), האחיעזר (ח"ג יו"ד סימן ס) והציץ

⁸ וכן משמע בנימוקי יוסף, בבא בתרא יג: דחשיב מלאכה להתחייב בשבת [היינו מעשה] לעניין נזיקין מסתברא דחייב להרחיק. אמנם יש לדון, האם דבריהם נאמרו גם לעניין שבת, אבל מדברי המאירי ששיטתו דומה עולה שהבין אותה גם לעניין שבת.

⁹ או"ח סימן לד להלכות שבת סימן שלד.

¹⁰ וכן הביא במנחת אשר סימן סד.

אליעזר (ח"א סימן כ פרקים ז-ח) משמע מדבריהם שדנים על פי שיטת רש"י. ברם אם נבאר שאפשר לפרש את שיטת הזרע אמת גם בדעת רש"י, יתכן שגם לשיטתו מכשירי גרמא מתוכננים יהיו מותרים, שהרי סוף סוף פעולתם פחותה מפעולת הזורה. הערה נוספת שיש להעיר היא¹¹, ששיטת האבן העוזר יכולה להתאים גם אליבא דהרא"ש. כי ניתן לבאר שהוא מפרשו בדרך שונה, דהיינו פעולה שבאופן רגיל לא נעשית בגרמא והוא עשאה בגרמא - אף שהוא רוצה בכך, מכל מקום פטור ואין די ברצונו לחייב (ולא כשיטת רש"י), לעומת זורה שבאופן רגיל הפעולה נעשית בגרמא וגם ריחיים של מים זו דרך פעולתם הרגילה אף בחול.

הרב משה הררי (מקראי קודש הלכות חשמל בשבת ויו"ט עמוד רד) מביא פוסקים שדעתם להקל במכשירי הגרמא המתוכננים היום, מפני שבימי החול ממילא לא משתמשים במתקנים הללו, ויש פוסקים שטוענים שאם זה פועל כל שבת כך הרי זה חשיב כמכשיר המתוכנן לכך והפועל כך. לענ"ד זה נתון למחלוקת האחרונים, המגן אברהם (אורח חיים סימן רנב ס"ק כ) מביא ב'ריחיים של מים' שמותר להשתמש בשבת כי אין דרכו בכך. [ושם הקשה מפורס מצודה לצייד שתופס לאחר מכן ובראיה זו טען נגדו אבן העזר]. החתם סופר (סימן רנב) מצדיק את דבריו וטוען שמלאכת המשכן הייתה בריחיים של יד, ולכן ריחיים של מים מותר. כי כל דבר שנעשה ממילא פטור.

האבן העוזר חולק, וסובר שכיון שזה המנהג כל השבוע - זהו דרכו, ומעין מה שכתוב בזורה ורוח מסייעתו, היינו שאף שזוהי גרמא זה חשיב מעשה. והוא כשיטת רש"י דלעיל¹² שזהו צורת החיוב של התורה. וע"ז אמר החת"ס שזורה הוי במשכן שזוהי צורת המלאכה, ובלשונו: "שכל זורה היה ע"י הרוח". היינו דנחלקו אבן העוזר¹³ והמג"א.

ד. חקירה ביסוד מחלוקת האחרונים

המחלוקת שנחלקו האחרונים בדברי הראשונים היא, האם צורת המלאכה היא הקובעת, כפי שסובר הרא"ש (ב"ק ס.): "בהכי חייבה תורה שזוהי מלאכת מחשבת". או צורת החיוב, כפי שסובר רש"י (שם) [להסבר החקירה: כשהתורה אומרת "לא תעשה כל מלאכה", הא גרמא מותר. מה הכוונה, האם הכוונה שאין בגרמא כדי מעשה או אף שזה מעשה האדם אין זו מלאכת מחשבת שחייבה התורה. ובזורה- האם עשיית מעשה כי דרכו בכך (רש"י)¹⁴. או למרות שלא עשית מעשה אתה מתחייב כי התורה אומרת שזוהי צורת המלאכה].

סיכום

הרב אלישיב (שבות יצחק שם) העיר על כל סוגי הגרמא, בין של 'מכון צומת' ובין של 'המכון הטכנולוגי' - שזה לא נקרא 'גרמא'. כיון שהמכשיר מיועד לכתחילה לפעול כך, ובהכרח כוונתו תתבצע. נראה שדעתו היא בהתקיים שני התנאים יחד, שגם עשוי לכך וגם בהכרח יעשה. וממילא לא קשיא מגרם כיבוי¹⁵.

¹¹ כך העיר הרב דוד כהן ממכון 'הלכה ברורה'.

¹² ולא כפי שהסברנו בהערה החשובה דלעיל.

¹³ וכן הוא שו"ת אחיעזר חלק ג סימן ס.

¹⁴ מקושייתו של הבית יצחק (אורח חיים סימן נו) על האבן העוזר מוכח קצת כדברי אלה.

¹⁵ וכן כתב הרב הררי בספרו לתרץ את הקושיא מגרם כיבוי על סברת הרב אלישיב, שגם אם הכלים ודאי יתבקעו אך ספק אם יצליחו לכבות את כל השריפה.

וכן כתוב בשו"ת אחיעזר שאם המלאכה נעשית תמיד ע"י גרמא זה נחשב מ"מ. וכעין זה באינו מתכוון שכתב הט"ז (סימן שא ס"ק ו) דדבר שא"מ שייך רק בדבר שהוא לפי שעה ואינו קבוע. ואין לעשות איסור תמיד ע"י שבכל פעם יהיה אינו מתכוון.

המתירים מכשירי גרמא מסוימים הם הרב גורן ויבלח"א הרב עובדיה, והובא דבריהם ב'תחומין' כסייעתא לשיטת 'מכון צומת'. והסברא בזה היא, שאין 'רצף' בין מעשה האדם לתוצאה, כמו בהסרת בידקא דמיא וכח שני.

נראה שהפוסקים שהיקלו במכשירי גרמא המתוכננים לשבת, שיטתם יכולה להתפרש הן בדעת רש"י (וכפי שביארנוהו ע"פ דעת הזרע אמת), ובוודאי אליבא דהרא"ש, וכפי שכך נראה להסיק גם מדעת אבן העוזר (או"ח סימן שכח ד"ה 'והנה' שאף שמחמיר ברחיים של מים, בנידון שלנו יודה להקל¹⁶).

¹⁶ ע"פ הערת הרב דוד כהן דלעיל.